

ню (і основні, і дериваційні) були дуже спеціалізовані і пов'язувалися з розвитком практично одного різновиду виробів. Це стосується фасетованих наконечників і їх зразків на пластинах, що були лише модифікацією наконечників загостреного типу та мікропластин, ламки ріжучі кромки яких були розраховані виключно для бокових лез пазових вістер з органічних матеріалів. Натомість мікроліти давали змогу використовувати різні методи поєднання ріжучих і притуплених поверхонь, способів фіксації вкладишів у держаках, мали значно більший потенціал можливих конструктивних удосконалень, що відкривали широкі перспективи для пошуку ефективніших зразків дистанційної зброї. На наш погляд, саме цей технологічний напрям був найбільш прогресивним і магістральним шляхом удосконалення дистанційної зброї у мисливців кам'яного віку.

Д. Ю. Нужный

ДИСТАНЦИОННЫЕ ОХОТНИЧЬИ ОРУДИЯ В КАМЕННОМ ВЕКЕ

На основе изучения способов оформления рабочих кромок наконечников метательных орудий и технологических принципов их изготовления выделяются три основных и два деривационных направления совершенствования этих орудий у охотников каменного века. Рассматривается процесс формирования и эволюции этих технологических направлений, оценивается их функциональная, конструктивная и технологическая эффективность. Прослеживается общая тенденция переживания и тяготения древнейших технологий к периферийным территориям, заселенным человеком каменного века, а также определенная локальность распространения более молодых их разновидностей. Делается вывод о максимальной эффективности технологического направления микролитов, которое оценивается как основной способ применения продукции пластинчатого раскалывания камня в дистанционных охотничьих орудиях.

D. Yu. Nuzhny

PROJECTILE HUNTING WEAPONS IN THE STONE AGE

The study of ways for making operating edges of tips of missile weapons and technological principles of their production permits distinguishing three main and two derivative tendencies for perfection of those weapons by hunters of the Stone Age. The process of formation and evolution of those technological trends is considered, their functional, designing and technological efficiency being estimated. A general tendency of the ancient technology propensity to outlying territories inhabited by man of the Stone Age is traced as well as a definite localization of their younger diversities. A conclusion is made on the maximal efficiency of the technological trend of microlytes estimated as a main way for applying products of lamellar cleavage of stone in distance throwing-pieces.

Одержано 7.02.90

ДО ПИТАННЯ ПРО «КУЛЬТУРНУ НАЛЕЖНІСТЬ» СТАРОЖИТНОСТЕЙ ТИПУ НОВОЧЕРКАСЬКОГО СКАРБУ 1939 р.

С. А. Скорий

У статті критично аналізується концепція, що декларує відмову від пошуків культурно-етнічних еквівалентів пам'яток групи Новочеркаського скарбу в Північному Причорномор'ї на підставі їх «надкультурного характеру»

© С. А. Скорий, 1991

Виділення О. О. Іессеном (1954 р.) групи пам'яток типу Новочеркаського скарбу (VIII або початок VII ст. до н. е.)¹ викликало нову (стосовно праць В. О. Городцова) хвилю наукового інтересу до кіммерійської проблематики. На думку дослідника, вони могли належати однаковою мірою й кіммерійцям і скіфам. Хоча і не виключалось, що до числа творців Новочеркаського культурного комплексу входили й місцеві північнокавказькі племена.

З кінця 50-х — початку 60-х років окреслилась тенденція однозначної культурно-етнічної атрибуції пам'яток цієї групи. Є. І. Крупнов, а слідом за ним А. О. Щепинський віднесли їх до кіммерійців², але думку про зв'язки новочеркаських пам'яток з найпізнішими кіммерійцями розвинув та обгрунтував у низці праць і насамперед у відомій монографії «Кіммерійці» О. І. Тереножкін. Він відніс їх до другого ступеня найпізнішої кіммерійської культури (750—650 рр. до н. е.). З першим ступенем пов'язувались пам'ятки типу Черногорівка — Комишуваха (900—750 рр. до н. е.)³.

Версія щодо кіммерійської належності Новочеркаської групи отримала визнання, хоч з часом було проведено її хронологічне коректування (Н. Л. Членова, В. Ю. Мурзін, С. В. Махортих, В. І. Ключко та ін.)⁴.

Іншу точку зору запропонував О. М. Лесков. На його думку, її залишили найдавніші скіфи (кінець VIII — третя чверть VII ст. до н. е.). З кіммерійцями О. М. Лесков пов'язує черногорівсько-комишувахської старожитності⁵.

З кінця 70-х років проблема найпізнішого передскіфського періоду входить до сфери наукових інтересів О. Р. Дубовської, що запропонувала власне трактування черногорівських та новочеркаських пам'яток. Коротко сформульовані висновки дослідниці в роботах останнього часу є такими. У степовій зоні Північного Причорномор'я в передскіфський час мешкало тільки населення, що залишило старожитності черногорівського типу, котрі, ймовірно, слугували за генетичну основу для формування ранньоскіфських пам'яток. Зазначимо, що в намаганнях пов'язати черногорівські старожитності зі скіфами дослідниця близька до поглядів Н. Л. Членової, В. П. Білозора, В. Ю. Мурзіна, В. І. Ключка⁶. Далі, знахідки новочеркаського типу в Степу відомі лише за речовими скарбами: поховання відсутні. Могили з інвентарем типу Новочеркаського скарбу відомі поза степовою зоною. Речовий комплекс новочеркаського типу має загальнокультурний характер. За новочеркаськими старожитностями не можна визначити статус культури, культурної групи та ін.⁷

¹ *Иессен А. А.* Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА.— 1954.— С. 119—129.

² *Крупнов Е. И.* Киммерийцы на Северном Кавказе // МИА.— 1958.— № 68; *Крупнов Е. И.* Древняя история Северного Кавказа.— М., 1961.— С. 127; *Щепинский А. А.* Погребение начала железного века у Симферополя // КСИА АН УССР.— 1962.— Вып. 12.— С. 57—65.

³ *Тереножкин А. И.* Киммерийцы.— Киев, 1976.— 222 с.

⁴ *Членова Н. Л.* Оленные камни как исторический источник.— Новосибирск, 1984.— С. 41—42; *Ключко В. И., Мурзін В. Ю.* О датировке черногоровских и новочеркаских памятников // Киммерийцы и скифы.— Кировоград, 1987.— С. 73—75; *Махортих С. В.* О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркаского клада // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова.— Омск, 1987.— С. 163—166.

⁵ *Лесков А. М.* Заключительный этап бронзового века на Украине // Автореф. дис. ... докт. ист. наук.— М., 1975.— С. 51, 52; *Лесков А. М.* Курганы: находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 98.

⁶ *Членова Н. Л.* Указ. соч.— С. 41; *Белозор В. П.* Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э. // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1986.— С. 12, 13; *Ключко В. И., Мурзін В. Ю.* О взаимодействии местных и привнесенных элементов скифской культуры // Скифы Северного Причерноморья.— Киев, 1987.— С. 12—19.

⁷ *Дубовская О. Р.* О погребениях группы Новочеркаского клада // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1986.— С. 37—39; *Дубовская О. Р.* О территориальном соотношении всаднических погребений групп Черногорівка и Новочеркаского клада // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— Киев, 1987.— С. 50, 51; *Дубовская О. Р.* К интерпретации комплексов типа Новочеркаского клада // СА.— 1989.— № 1.— С. 63—69.

Приблизно в той же час до подібного висновку про неможливість розглядати новочеркаську групу пам'яток в якості «особливої культури» на матеріалах Північного Кавказу дійшов С. В. Махортих (у власній праці й разом з В. І. Клочком). Він запропонував трактування більшої частини поховань з речами новочеркаського типу у вказаному регіоні як поховання «дружинників місцевого кавказького населення» (зрозуміло, враховувався й обряд вказаних поховань)⁸. При цьому, схоже, що С. В. Махортих виявив сумніви щодо правомірності трактування пам'яток новочеркаського типу на інших територіях, зокрема на Україні, як таких, що належать до особливої культурної групи.

Теза про надкультурний характер новочеркаських старожитностей (без будь-якого критичного аналізу) нещодавно використана в праці А. Ю. Алексеева і Н. К. Качалової і деякою мірою стала одним з аргументів для відповідних висновків, зокрема про неможливість співвідносити старожитності чорногорівсько-новочеркаського кола з історичними киммерійцями, що врешті-решт не сприяло вирішенню киммерійської проблеми⁹.

Кризова ситуація, що склалася в дослідженні історії киммерійського періоду ще більше усвідомлюється, зважуючи намагання «дематеріалізації» (за влучним висловом В. В. Отроценка¹⁰) киммерійської культури з боку окремих вітчизняних філологів. Так, І. М. Д'яконов трактує термін «киммерійці» як «рухливий» (передовий загін скифів), спростовуючи, таким чином, сам факт існування вказаного етносу¹¹. І. В. Кукліна (що реанімує відому ідею Л. А. Єльницького¹²) намагається спростувати перебування киммерійців в Північному Причорномор'ї¹³ тощо.

Як це не парадоксально, процес «дематеріалізації» киммерійської культури проходить на тлі нових видатних відкриттів поховальних пам'яток найпізнішого передскифського часу: маю на увазі яскраві поховання новочеркаської групи, знайдені в українському Правобережному Лісостепу (с. Квітки 1979 р., с. Вільшана 1984 р.¹⁴ та ін.), а також нещодавне відкриття поховальних пам'яток в Адигеї¹⁵.

Оскільки я прибічник концепції про належність найпізніших передскифських пам'яток, зокрема групи Новочеркаського скарбу, до історичних киммерійців, дозволю собі критично проаналізувати тезу щодо надкультурного (або загальнокультурного) характеру новочеркаських старожитностей, сконцентрувавши свою увагу насамперед на положеннях, висновках і, звісно, аргументах засновника ідеї скасування новочеркаської культурної групи О. Р. Дубовської.

В одній з перших своїх праць такого змісту дослідниця, орієнтуючись на каталог О. І. Тереножкіна, дала таке визначення поховальних пам'яток групи Новочеркаського скарбу у Північному Причорномор'ї: «Це малочисельні поховання кінних та піших воїнів (військова аристо-

⁸ Махортих С. В. Указ. соч. — С. 163—166; Клочко В. И., Махортих С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркаского клада (по материалам Северного Кавказа) // Киммерийцы и скифы.— Кировоград, 1987.— С. 72, 73.

⁹ Алексеев А. Ю., Качалова Н. К. О киммерийцах в Северном Причерноморье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1989.— С. 6—8.

¹⁰ Отроченко В. В. К вопросу о локализации киммерийцев // Киммерийцы и скифы.— Кировоград, 1987.— С. 41.

¹¹ Д'яконов И. М. К методике исследований по этнической истории («киммерийцы») // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н. э.).— М., 1981.— С. 99, 100.

¹² Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 21—23.

¹³ Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам.— Л., 1985.— С. 64—66, 192.

¹⁴ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина у с. Квитки в Поросье // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 39—58; Ковпаненко Г. Т. Погребение предскифского времени у с. Ольшана Черкасской области // Всесоюз. археол. конф. «Достижения советской археологии в XI пятилетке».— Баку, 1985.— С. 186, 187.

¹⁵ Доповідь В. Р. Ерліха на 1-й Кубанській археологічній конференції (Краснодар, 1989 р.).

кратія), переважно локалізовані за межами степової зони, з лісостеповими традиціями в поховальному обряді (склеп, спалення), металевим інвентарем північнокавказького (кобанського) походження та «поліцентричною» керамікою»¹⁶. Така характеристика дозволила О. Р. Дубовській поставити під сумнів правомірність визначення пам'яток типу Новочеркаського скарбу, як особливої культурного явища.

Нагадаю, що комплекси з речами новочеркаського типу, знайдені в Степу, трактуються О. Р. Дубовською як речові скарби, а курган поблизу с. Зольного визначається як розташований за межами степового регіону — «в Лісостепу передової куести Кримських гір»¹⁷.

Почну з того, що навряд чи має рацію дослідниця, вбачаючи в похованнях часу Новочеркаського скарбу виключно поховання «військової аристократії». Поряд з могилами, що виділяються значною кількістю речей, включаючи вироби з різьбленої кістки, золота тощо, типу відкритих у Носачові, Зольному та особливо в Квітках та Вільшані (при цьому деякі з могил мають значні розміри) в Північному Причорномор'ї та Передкавказзі зустрічаються новочеркаські поховання у вигляді невеликих могил з досить скромним інвентарем, що не дозволяє ні в якому разі трактувати їх як місця поховання дружинників або «військової аристократії». Як приклад, наведемо поховання в кургані № 376 поблизу с. Костянтинівка (бронзові двокільчасті вудила, два вістря стріл, платівка, п'ять посудин) в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі¹⁸, в кургані біля с. Шевченківка в басейні Псла (дві пари бронзових двокільчастих вудил, бронзові бляхи) в Лівобережному Лісостепу¹⁹, в кургані № 1 (поховання № 1) групи III поблизу с. Ковпаківка (одне вістря стріли) на лівобережному порубіжжі Степу та Лісостепу²⁰, в кургані біля с. Берізки (залізний кинджал) в Нижньому Подністров'ї²¹, курганах поблизу станиці Некрасівка в Прикубанні (дев'ять бронзових вістер до стріл²²) та станиці Чернишевської (хут. Обривський) в Подонні (бронзові вудила з псаліями, 64 бронзових вістер до стріл)²³.

Розглянемо тезу про локалізацію новочеркаських поховань за межами степової зони Північного Причорномор'я. Дійсно, поки що у нас немає вірогідних свідчень про могили новочеркаського типу з деталями кінської зброї в степовому межиріччі Дунаю та Дону. Разом з тим, не можна згодитись з пропозицією О. Р. Дубовської розглядати курган біля с. Зольного в Криму поза межами степового контексту.

Зона Лісостепу в області передгірського Криму (що займає третє та частково друге пасмо кримських гір²⁴) розташована на південь від Сімферополя. С. Зольне, звідки походить відоме поховання, знаходиться на північний захід від Сімферополя, в напрямку м. Саки²⁵, тобто безумовно поза територією кримського передгірського лісостепу.

До сказаного слід додати, що не лише дослідник вказаної пам'ятки А. О. Шепинський²⁶, але й інші автори²⁷ (включаючи О. Р. Дубовську), досить одностайно розглядали поховання в с. Зольному як сте-

¹⁶ Дубовская О. Р. О погребениях группы Новочеркаского клада.— С. 37—39.

¹⁷ Дубовская О. Р. О территориальном соотношении ... — С. 50, 51.

¹⁸ ИАК.— 1912.— Вып. 4.— С. 32, 33.

¹⁹ Берестнев С. И. О погребениях предскифского периода в Левобережной Лесостепи Украины // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1985.— С. 99.— Рис. 1, 11—14.

²⁰ Марина З. П., Ковалева И. Ф., Ромашко В. А. Курганы эпохи бронзы у сс. Бузовка — Колпаківка // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.) — Днепропетровск, 1982.— С. 7, 11.— Рис. 2, 1—2.

²¹ Лапушняк В. Л. Киммерийский кинжал у с. Березки в Молдавии // Скифы и сарматы.— К., 1977.— С. 37—39.

²² Иессен А. А. Некоторые памятники ... — С. 120.— Рис. 8.

²³ Иессен А. А. К вопросу о памятниках ... — С. 67.— Рис. 10.

²⁴ Крым. Путеводитель-справочник.— Симферополь, 1959.— С. 12.

²⁵ Крымская область. История городов и сел Украинской ССР.— Киев, 1974.— С. 471.

²⁶ Шепинский А. А. Погребение начала железного века ...— С. 57—65.

²⁷ Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. Д 1—7.— С. 53.

пове кіммерійське. Еталонною степовою кіммерійською пам'яткою вважає, як відомо, Зольненський курган й О. І. Тереножкін²⁸.

Нарешті, нещодавно В. О. Колотухін у дисертації, присвяченій історії населення передгірського та гірського Криму наприкінці II — першій половині I тис. до н. е. без будь-яких застережень досить однозначно розглянув курган біля с. Зольного як одну з кіммерійських пам'яток Кримського Степу²⁹.

Чи ж дійсно в степовій зоні Північного Причорномор'я (межі річчя Дунаю та Дону) відсутні новочеркаські поховання (не супроводжувані кінською зброєю), як це намагається ствердити О. Р. Дубовська? Огляд відомих джерел вказує на помилковість такого висновку. Так, безумовно, до новочеркаського часу відносяться уже згадані поховання біля с. Берізки в Нижньому Подністров'ї (що супроводжується залізним кинджалом), могила з новочеркаським вістря стріли біля с. Ковпаківка в північній частині Лівобережного Лісостепу чи на порубіжжі Степу та Лісостепу, та, нарешті, поховання № 2 в кургані Висока Могила поблизу с. Балки у Нижньому Подніпров'ї³⁰. Його новочеркаська належність надійно визначається за металевими речами поховального інвентаря: золотою круглою бляхою, оздобленою в поліхромному стилі, золотою обкладкою від піхов кинджала, залізним кинджалом. Золоті бляхи та обкладка чудово корелюються з досить близькою бляхою та практично ідентичною обкладкою від піхов кинджала з кургану в с. Квітки у Правобережному Лісостепу³¹, де знайдено яскраву за оздобленням кінську зброю та вістря стріл новочеркаського типу. Залізний кинджал з поховання № 2 Високої Могили має переконливі аналогії в похованні біля с. Берізки, але ще більшою мірою в кургані № 4 поблизу с. Білоградць, віднесення якого до пам'яток новочеркаського часу цілком обгрунтоване³².

Отже, маємо в розпорядженні цілком достовірні дані щонайменш про чотири поховання типу Новочеркаського скарбу у Степовому Північному Причорномор'ї, супроводжуваних металевим інвентарем, одне з яких (поховання у с. Зольному) включало багато оздоблену вузду новочеркаського типу і переконливо трактується як могила знатного вершника.

Мабуть, слід сказати й про так звані новочеркаські скарби у степах Північного Причорномор'я (що включають зокрема деталі зброї новочеркаського типу — двокільчасті вудила та трипетельчасті псалії). Зазначимо, якщо йти за версією О. Р. Дубовської щодо присутності у передскіфський час у Причорноморському Степу лише однієї етнокультурної групи — чорногорівської (тобто абстрагуватись від наведених вище даних), викликає деякий подив незрозумілий факт схову на «чорногорівській» території скарбів виключно новочеркаського типу.

За даними О. Р. Дубовської, вже відомо 13 комплексів з вузду новочеркаського типу, що визначаються як скарби. Щоправда, вона сама зазначає, що лише «4 комплекси, безумовно, відносяться до раннього скарбів». Решта являє собою випадкові знахідки (вудила, псалії), або умови їх знаходження нез'ясовані. З останніх виняток, схоже, робиться для двох комплексів, які можуть бути «... віднесені деякою мірою до поховальних — Родіонівка та Обривський»³³.

Інформація про умови знахідки вказаних комплексів досить обмежена: у першому випадку речі (бронзові двокільчасті вудила та бронзове вістря списа середньоевропейського типу) знайдено при випадко-

²⁸ Тереножкін А. И. К истории изучения предскифского периода // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 16; Тереножкін А. И. Киммерийцы. — С. 18, 19.

²⁹ Колотухин В. А. Население Предгорного и Горного Крыма в конце II — первой половине I тысячелетия до нашей эры // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988. — НА ИА АН УССР. — № 682. — С. 112.

³⁰ Тереножкін А. И. Киммерийцы. — С. 29—31. — Рис. 5.

³¹ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение война ... — С. 51. — Рис. 11, 1, 9.

³² Тереножкін А. И. Киммерийцы. — С. 34—35. — Рис. 9.

³³ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 66.

вих обставинах у кургані за 3 м від центру на рівні материка³⁴; у другому — також у кургані (в насипу) при грабіжницьких розкопках на глибині 1 м.

Склад другого комплексу, до якого входили крім вудил та псаліїв 64 бронзових вістрів стріл, дозволяє вбачати в ньому інвентар зруйнованого впускного поховання вершника: вістря стріл (тим більш у такій кількості) — обставина абсолютно не характерна для скарбів. Між тим, їх і раніше (О. О. Іессен) розглядали як речі, що походять із зруйнованої могили.

Можна гадати, що і в першому випадку місце знаходження вудил та вістря списа (під курганним насипом, на рівні давнього горизонту) свідчить на користь того, що це інвентар не дослідженого повністю поховання.

Які ж саме чотири комплекси (за О. Р. Дубовською) є безумовно скарбами? Це — власне Новочеркаський скарб 1939 р., Аксайський, Преображенський та Кам'янсько-Дніпровський. Оскільки новочеркаські знахідки 1939 р. не мають ніякого відношення до поховальних пам'яток, зупинимося на інших трьох комплексах. Всі вони знайдені в курганах. Нагадаю умови їх виявлення.

Під час дослідження В. Г. Тизенгаузенем у 1865—1866 рр. великого кургану Гиреева Могила поблизу станиці Аксайської відкрито три впускні поховання: центральна глибока пограбована могила та дві бокові, де лежало по одному кінському кістяку без вузди. При подальшому дослідженні у 1959 р. кургану А. Н. Мелентьевим у південно-західній частині кургану знайдено пару бронзових двокільчастих вудил, інші належності зброї та залізне фрагментоване вістря списа. Цю вузду дослідник пов'язав зі згадуваними кінськими похованнями³⁵.

Інтерпретувати аксайський комплекс як скарб можна лише з великими натяжками: в кургані знайдено могили, вік яких цілком міг відповідати даті комплексу згаданих речей. Датування їх за А. Н. Мелентьевим новочеркаським часом (VIII—VII ст. до н. е.) має сенс. По-перше, не завжди речі новочеркаських поховань знаходяться безпосередньо в могилі. Як приклад наведемо розташування частини інвентаря, зокрема кінського спорядження та зброї, на перекриттях, а не в могильних ямах, у курганах біля сіл Носачів та Зольне. По-друге, новочеркаські поховання супроводжуються не лише кінським спорядженням, що символізує поховання коней, а й інколи похованнями власне коней, що знаходяться або в одній могилі з господарем, або поза нею. Останній факт засвідчений в уже згадуваному Носачівському кургані та одному з курганів у Адигеї, розкопаному нещодавно експедицією під керівництвом О. М. Лєскова.

Комплекс з с. Преображенське на Луганщині (деталі кінського спорядження, гривня), виданий нещодавно О. Р. Дубовською, знайдено під час зруйнування так званого майдану³⁶. Оскільки за свідченням бульдозериста, що планував майдан, «будь-які кістки (людські чи тварин), сліди вогню (зола, вугілля) були відсутні», а при подальшому дослідженні місця, де знаходився майдан, у 1977 р. знайдено лише могили доби ранньої та середньої бронзи, які автор публікації інтерпретував як скарб³⁷. Однак необхідно зазначити, що вказаний майдан на час зруйнування будівельниками являв собою лише залишки курганного насипу. Свідчення про його форму, розміри, а головне — місце виявлення бронзових речей, отримані О. Р. Дубовською від місцевих жителів та згадуваного бульдозериста. На час дослідження самого кургану від нього лишилося невеличке підвищення до 0,3 м³⁸.

³⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 58.

³⁵ Мелентьев А. Н. Некоторые детали конской упряжи киммерийского времени // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. 112.— С. 38—44.— Рис. 7.

³⁶ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Гераськова Л. С. и др. Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции Института археологии АН УССР за 1977 г. на территории Ворошиловградской области // НА ИА АН УССР.— 1977/13.— С. 2, 3.

³⁷ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ...— С. 65, 66.

³⁸ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Гераськова Л. С. и др. Отчет ...— С. 5.

Таким чином, об'єктивність трактування вказаного комплексу як речового скарбу, не пов'язаного з похованням, викликає великі сумніви. Він цілком міг мати відношення до впускного поховання, зруйнованого під час спорудження майдану.

Комплекс речей, до якого входять двокільчасті бронзові вудила новочеркаського типу, виявлений у 1986 р. експедицією під керівництвом В. В. Отрощенка поблизу м. Кам'янка-Дніпровська в Нижньому Подніпров'ї, і трактований О. Р. Дубовською як скарб, також походить з насипу кургану (знайдено на периферії насипу).

Заслужовує на увагу той факт, що у вказаному насипу (за повідомленням В. В. Отрощенка) знайдено безінвентарну могилу, зв'язок якої зі згадуваним комплексом не можна виключати. Тому нагадаємо аналогічну ситуацію в Аксайському кургані, де виявлено безінвентарні кінські могили і там же в насипу, поза похованнями — два комплекти кінської вузди та озброєння, що дозволило А. Н. Мелентьеву не без підстав зв'язати ці знахідки між собою.

Отже, лише один з чотирьох комплексів, що відносяться О. Р. Дубовською «безумовно... до розряду скарбів», насправді є таким: Новочеркаський 1939 р. Останні, виявлені в насипах курганів (Аксай, Родіонівка, Обривський, Преображенське, Кам'янка-Дніпровська), головним чином на незначній глибині, на наш погляд, найпевніше являють собою залишки зруйнованих впускних новочеркаських поховань. До кола дійсно скарбів новочеркаського типу, окрім власне Новочеркаського, відносяться Залевкінський скарб 1946 р. (Правобережний Лісостеп, басейн Тясмину)³⁹, а також деякі комплекси з території Північного Кавказу: знайдений на північно-західному схилі гори Бештау в 1951 р.⁴⁰ та нещодавно виявлений на поселенні кобанської культури біля гори Развал поблизу Залізноводська (так званий Развальський скарб)⁴¹. Підкреслимо, що всі чотири комплекси не мають відношення до курганів.

Не зважаючи на нечисленність (як незаперечних, так і вірогідних) поховань типу Новочеркаського скарбу у Степу (дев'ять комплексів), географія їх досить широка, охоплює практично все Степове Північне Причорномор'я: Нижнє Подністров'я (Берізки), Правобережне Подніпров'я (Балки, Висока Могила, Кам'янка-Дніпровська), Лівобережне Подніпров'я (Родіонівка), басейн Сіверського Дінця (Преображенське), межиріччя Орелі й Самари (Ковпаківка), Степовий Крим (Зольне), Подонія (Аксай, Обривський).

Використовувати кераміку, характерну для тієї чи іншої культури (чорноліської, протомеотської, кизил-кобинської тощо) з поховань з металевими речами новочеркаського типу як аргумент про належність того чи іншого поховання до відносної культури і на цій підставі робити висновок щодо загальнокультурного характеру новочеркаського комплексу (як це робить О. Р. Дубовська) абсолютно недоречно. Як уже неодноразово підкреслювалось, номади, проникаючи в ті чи інші регіони, як правило, легко запозичували посуд місцевого осілого населення⁴². Інакше кажучи, цілком закономірна наявність, наприклад, у похованні біля с. Зольне кизил-кобинської кераміки, а в Квітках — чорнолісько-жаботинської.

О. Р. Дубовська декларує, що могили з інвентарем новочеркаського типу мають лісостепові традиції у поховальному обряді (склеп, спалення). Є прямий сенс перевірити й цю тезу. З цією метою нами залу-

³⁹ Третьяков В. П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмина // АП УРСР.— 1949.— Т. 1.— С. 230.— Рис. 7.

⁴⁰ Иссен А. А. Некоторые памятники ... — С. 125.— Рис. 14.

⁴¹ Люб'язне повідомлення С. В. Махортих.

⁴² Дискуссионные проблемы отечественного скифоведения // НАА.— 1980.— № 5.— С. 124; Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 46; Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 145; Скорий С. А. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія.— 1987.— № 60.— С. 39.

чено 15 поховань групи Новочеркаського скарбу (маємо на увазі ті поховання, про обряд яких є напевні дані). В підсумку маємо таку картину. Із вказаної сукупності (Носачів, Вільшана, Квітки, Яснозір'я, Костянтинівка, кургани 375—377⁴³, Рижанівка, курган II, Бутенки, Ковпаківка, Висока Могила, поховання № 2, Зольне, Берізки, Білоградць, Єнджа⁴⁴) — 10 могил впускні (Носачів, Вільшана, Яснозір'я, Костянтинівка, курган № 375, Рижанівка, курган II, Ковпаківка, Висока Могила, Зольне, Берізки, Білоградць, Єнджа). В 10 випадках у конструкції могил використане дерево. Це найчастіше склеп (Носачів, Вільшана, Костянтинівка, кургани № 376—377, Берізки, Висока Могила, Білоградць), споруда у вигляді намету (Квітки, Костянтинівка, курган № 375), могила з дерев'яними стовпчиками вздовж стін, що підтримують перекриття (Зольне). Тип поховальної споруди у Яснозір'ї, Рижанівці, Єнджі не з'ясований. В Ковпаківці — поховання мало вигляд прямокутної ями, перекритої колодами. В Бутенках, як відомо, ґрунтове поховання виконане за обрядом трупоспалення. Незважаючи на досить скромну в аспекті показовості добірку поховань, цілком очевидно, що найхарактернішою поховальною спорудою був склеп.

Розташування померлих у могилі відоме у дев'яти випадках, орієнтування — восьми. Переважають поховання у витягнутому стані, на спині (Носачів, Вільшана, Білоградць, Єнджа), або на правому боці (Висока Могила, Зольне). Скорочення кістяків зафіксоване в трьох випадках: Берізки, Ковпаківка, Рижанівка. Орієнтування головним чином західне (чотири випадки) або близьке західного (північно-західне, південно-західне). Лише у Вільшані померлого покладено головою на південь (південний-схід). Ритуальне підпалювання дерев'яних конструкцій виявлене у двох випадках (Костянтинівка, курган № 375, Білоградць), тобто безумовно не було якоюсь обов'язковою рисою поховального ритуалу.

Отже, група поховань з інвентарем новочеркаського типу, що відома в Степовому і Лісостеповому Причорномор'ї, характеризується наступними особливостями обряду: могила у вигляді дерев'яної конструкції, найчастіше склеп: переважання витягнутого (на спині чи на правому боці) положення померлих; домінування західної орієнтації.

Чи можна наведені риси розглядати як традиції лісостепоного поховального обряду, як про це пише О. Р. Дубовська? Звичайно ні. Так, наприклад, щодо чорноліської культури українського Лісостепу (й Правобережжя зокрема) такий тип поховальної споруди як склеп в цілому не характерний⁴⁵. Щодо наметової надмогильної конструкції, то можна твердити з повною відповідальністю, що «намети», не маючи жодних прототипів у лісостепогих культурах, генетично походять від поховальних конструкцій Степу, де вони відомі, починаючи з доби ранньої бронзи⁴⁶.

Досить сумнівно трактувати й нечисленні (2) випадки підпалювання дерев'яних споруд новочеркаського часу як традицію лісостепоного поховального ритуалу⁴⁷.

Принципово помилковим уявляється намагання О. Р. Дубовської, по-перше, звести розуміння речового комплексу новочеркаських пам'яток ледве що не до єдиної категорії — кінського спорядження; по-друге, трактувати інвентар поховань групи Новочеркаського скарбу виключно як імпортовані кавказькі вироби⁴⁸. Розглянемо ці питання деталь-

⁴³ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 30, 31; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 75—77.

⁴⁴ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 42, 43.— Рис. 16.

⁴⁵ Мені відомий лише єдиний випадок з майже 90 поховань Українського Лісостепу, коли померлі лежали у склепі — в кургані № 52 біля с. Гуляй-Город. Ильинская В. А. Раннескифские курганы ... — С. 16.

⁴⁶ Скорый С. А. Про скифський етнокультурний компонент ... — С. 39.

⁴⁷ Скорый С. А. К этнокультурной истории Украинской Правобережной Лесостепи в скифскую эпоху // Киммерийцы и скифы.— Кировоград, 1987.— С. 71.

⁴⁸ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 67.

ніше. З часу знахідки Новочеркаського скарбу 1939 р. (що є загально-відомим) завдяки відкриттям цілої низки поховальних пам'яток, зокрема в межах Північного Причорномор'я, уявлення про склад новочеркаських старожитностей значно, якщо не кардинально, змінилося. Не лише на асортимент, а й на матеріал, з якого виготовлено ті чи інші речі (тобто окрім бронзи — залізо, кістка, золото, срібло).

Надзвичайно цінним досягненням було виділення О. І. Тереножкіним цілого пласта так званого кіммерійського мистецтва (в основі своїй геометричного), в традиціях якого оздоблені численні новочеркаські речі⁴⁹ і з особливим ефектом — вироби з кістки (Зольне, Носачів), золота (Квітки, Висока Могила, Вільшана, Білоградцев, Єнджа), срібла (Квітки). Деякі речі (зокрема — бронзові) із взірцями кіммерійського орнаменту відомі в старожитностях цілого ряду культур раннього залізного віку Європи — кобанської, ранньоананійської, фракко-кіммерійської, що на наш погляд, цілком обгрунтовано розглядаються як виконані за кіммерійськими зразками⁵⁰. В той же час, в ареалах перелічених культур жодного разу не зустрічалися речі з кістки, золота, срібла типу знайдених в Зольному, Носачеві, Квітках, Високій Могилі, Вільшані. Безсумнівно, засвідчуючи, мабуть, досить високий соціальний статус їх власників, ці вироби є частиною культурного комплексу населення, що їх залишило. Вважати їх кавказьким імпортом нема ніяких підстав.

Досить показовими предметами поховального інвентаря, що походять з ряду могил новочеркаського часу, в основному Північного Причорномор'я, є короткі залізні мечі (чи скоріше — кинджали). З 15 поховань у восьми виявлено кинджали (тобто понад 50% — Зольне, Носачів, Квітки, Вільшана, Берізки, Висока Могила, Білоградцев, Єнджа), що, безумовно, свідчить про їх характерність для поховань новочеркаського типу в Причорномор'ї. Цілі екземпляри походять з чотирьох поховань: Висока Могила, поховання № 2; Берізки⁵¹, Білоградцев; Єнджа. Це зброя (за винятком кинджалу з Єнджі) з невеликим брускоподібним або овальним наверхшам та прямим перехрестям з трикутними виступами (іноді гострими).

Кинджали з перехрестям подібного типу є найхарактернішими для кобанських старожитностей Північного Кавказу, де вони, ймовірно, склалися як тип озброєння⁵². При цьому необхідно підкреслити, що в кавказьких пам'ятках домінуючими є біметалічні кинджали: з бронзовим руків'ям та залізним лезом⁵³ (відомим винятком серед показового зібрання цієї зброї є фрагментований залізний кинджал з комплексу біля гори Бештау, скарб 1951 р.). Все це дозволяє вважати вказану зброю характерною складовою старожитностей новочеркаської групи Північного Причорномор'я, припускаючи її виготовлення у згаданому регіоні.

Безумовно, найважливішою частиною новочеркаських комплексів є вістря стріл, насамперед бронзові довговтульчасті з лавролистною, овально-ромбічною або ромбічною голівкою. О. І. Тереножкін писав про них, що вони є домінуючими в новочеркаських сагайдаках. Цей тип вістер добре представлений у похованнях новочеркаської групи Українського Лісостепу (Бузенки, Носачів, Квітки, Вільшана), в степових похованнях (Зольне, Ковпаківка), на Північному Кавказі: наприклад, у курганах біля станції Некрасівська, хут. Обривський, у деяких ґрунтових могильниках району Кисловодська та ін.⁵⁴

За даними В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна, кілька таких ві-

⁴⁹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 173—185.

⁵⁰ Там же.— С. 173.

⁵¹ У кинджала з с. Берізки наверхшам не збереглося.

⁵² Виноградов В. Б. Кинжалы с «крестовидной рукоятью» на Северном Кавказе // Тез. докл. и сооб. III Крупновских чтений.— Грозный, 1973.— С. 11.

⁵³ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— С. 112—114.

⁵⁴ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунин А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— Киев, 1980.— С. 187.— Рис. 2, 5, 6; С. 190.— Рис. 4, 24—33; С. 192.— Рис. 5, 6.

стер знайдено на поселеннях Лісостепоного Подністров'я та в Подунав'ї (села Алчедар, Пояна Текучь, Бассарабі)⁵⁵.

Деякі нові знахідки поширюють географію довговтульчастих вістер до стріл. Йдеться про залізний екземпляр з могильника в Теюші (поховання № 2, 1969 р.) в Трансильванії, який В. Васильєв відносить до найдавнішого шару скіфських пам'яток в Середній Європі⁵⁶, та 22 вістря (з 89 бронзових екз.), знайдених у Великому Гумарівському кургані в Південному Приураллі⁵⁷.

В світлі наведених даних, висновок В. А. Іллінської, яка писала про цей тип вістер як про ізольоване та локальне явище, потребує коректування, хоча теза про найбільшу концентрацію подібних вістер на території Північного Причорномор'я та Північного Кавказу лишається, звичайно, як і раніше, в силі⁵⁸. Разом з тим, безумовно, має рацію О. І. Тереножкін, який відмічав нечисленність таких вістер в Кавказькому регіоні⁵⁹.

Тому ми можемо тільки здогадуватись, чим користувалася О. Р. Дубовська, зазначаючи, що Північний Кавказ був центром поширення подібних вістер⁶⁰ і схилиючись до думки щодо північнокавказького (кобанського) походження останніх⁶¹. На наш погляд, вказані вістря стріл навпаки є степовим типом у відношенні до Кавказу⁶².

Нам цілком імпонує думка щодо кавказького походження двокільчастих вудил та трьохпетельчастих псалій як типу вузди. У вказаному ареалі (насамперед Північний Кавказ) виразно вимальовується їх еволюція протягом досить тривалого часу⁶³, чого нема, скажімо, в Північному Причорномор'ї.

Звичайно, не можна виключати кавказьке виготовлення речей кінського спорядження, що походять з новочеркаських пам'яток Північного Причорномор'я (в тому числі Степу), тобто вбачати в них кавказький імпорт, як це робить О. Р. Дубовська⁶⁴. Але це зовсім не спростовує їх значення, як власне культурного елемента новочеркаської групи: кочовики різних епох широко використовували у побуті та військовій справі досягнення (а головне виробничі можливості) осілих народів. Разом з тим, зовнішня простота та стандартність багатьох вудил і псалій кобанського типу з північнопричорноморського регіону (в порівнянні з Кавказом) цілком дозволяють припускати їх місцеве виготовлення.

Отже, критичний аналіз усіх пунктів концепції (висунутої О. Р. Дубовською й підтриманої деякими авторами) щодо надкультурного (або загальнокультурного) характеру пам'яток типу Новочеркаського скарбу свідчить, на наш погляд, про безпідставність та помилковість останньої, оскільки вона не знаходить необхідної аргументації в старожитностях раннього залізного віку Східної Європи. Вказана концепція, безперечно, є наслідком тенденційного вибіркового підходу дослідниці до джерелознавчої бази.

Наведені дані ще раз підтверджують безумовну реальність існування на Півдні Східної Європи особливої групи пам'яток передскіфського періоду, що характеризується певним поховальним обрядом та речовим комплексом, який різюче рiзниться від власне скіфського ма-

⁵⁵ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів // Археологія.— 1973.— № 12.— С. 25; Тереножкін А. И. Киммерийцы.— С. 135.

⁵⁶ Vasiliev V. Scitii-agatirs pe teritoriul Românici.— Cluj-Napoca, 1980.— Pl. 9, 18.— P. 131, 182.

⁵⁷ Исмаилов Р. Б. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // АСГЭ.— 1988.— № 29.— С. 37.— Рис. 6, 36—57.

⁵⁸ Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл ... — С. 25, 26.

⁵⁹ Тереножкін А. И. Киммерийцы.— С. 135.

⁶⁰ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 67.

⁶¹ Дубовская О. Р. О погребениях группы Новочеркаского клада ... — С. 37—39.

⁶² Порівн.: Ключко В. И., Махортых С. В. О культурно-хронологической ... — С. 72.

⁶³ Там же.— С. 71. 72.

⁶⁴ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов ... — С. 67.

теріального комплексу. Це дозволяє обґрунтовано залишити за вказаним колом пам'яток статус культурної групи (або культури) та, враховуючи насамперед їх виразну відміну від скіфських пам'яток, а також хронологічні позиції, співвіднести їх зі старожитностями історичних киммерійців.

Підсумовуючи сказане, розглянемо ще один момент. Як вже згадувалося, А. Ю. Алексеев та Н. К. Качалова заперечують можливість зіставлення передскіфських (зокрема новочеркаських) старожитностей з пам'ятками історичних киммерійців на тій підставі, що деякі кочівницькі матеріали з території Малої Азії, зокрема Анатолії (Амасья, Богазкей, Норшун-Тепе та ін.) другої чверті — середини VII ст. до н. е., тобто часу перебування там (Кападокія) киммерійців писемних джерел, не мають аналогій у причорноморських передскіфських пам'ятках, зате «відповідають ранньоскіфським комплексам». Звідси робиться висновок (втім зовсім не оригінальний), що матеріальні культури киммерійців та скіфів неможливо розрізнити.

У зв'язку з цим зауважимо, що відсутність на території Малої Азії речей північнопричорноморського передскіфського зразка — ще не є підставою для спростування реальності киммерійських походів на Схід. Нагадаємо два новочеркаські поховання в Українському Правобережному Лісостепу, в інвентарі яких є типові речі східного походження, що можуть якоюсь мірою свідчити про участь їх власників у киммерійських передньоазіатських військових походах. Йдеться про поховання у Носачеві та Квітках. В інвентарі першого наявні, як цілком слушно підкреслила Г. Т. Ковпаненко, унікальні бронзові ажурні пряжки, нехарактерні для новочеркаського комплексу, проте такі, що мають чудові аналогії у передньоазіатських матеріалах⁶⁵: деталі кінського спорядження на рельєфах палаців часу Саргона II (722—705 рр. до н. е.)⁶⁶ в Хорсабаті і Ашурбанипала (668—624 рр. до н. е.) в Ніневії⁶⁷. Як нещодавно зазначав Г. Косак, пряжки подібного типу відомі на кінському спорядженні, зображеному на настінному розпису часу Тиглатпаласара III (745—724 рр. до н. е.) у Тілбарсині⁶⁸. Таким чином, вказані деталі кінського спорядження, використовувались на території Передньої Азії протягом тривалого часу. Нагадаю, що саме до доби Саргона II відносяться перші повідомлення про киммерійців у Передній Азії⁶⁹, які, ймовірно, з'явилися тут уже в середині VIII ст. до н. е.⁷⁰

Не менш унікальними для новочеркаського комплексу є бронзові литі бубонці сферичної форми, знайдені в Квітках, що кріпилися до вузди як підвіски. В Північному Причорномор'ї вони більш ніде не відомі⁷¹.

Ажурні бубонці досить поширені наприкінці II — початку I тис. до н. е. в Передній Азії, Східному Закавказзі, на Балканах⁷². Вироби з орнаментом у вигляді двох смуг прорізних трикутників (тобто аналогічні квітковським) добре відомі у зазначений період у Передній Азії (Північно-Західний Іран)⁷³, інакше кажучи — на шляхах киммерійських походів.

В світлі вищесказаного напевно можна сподіватися на відкриття з часом на території Передньої Азії речей киммерійського (новочеркаського) типу.

⁶⁵ Ковпаненко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII вв. до н. е. // Археологія.— 1966.— Т. 20.— С. 177.

⁶⁶ Barnett R. D., Forman W. Assyrische Palastreliefs.— Taf. 43.

⁶⁷ Op. cit.— Taf. 53; 87; 95; 99.

⁶⁸ Kossack I. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils // Skythika— München, 1987.

⁶⁹ Ельницкий Л. А. Скифия евразийских степей.— Новосибирск. 1977.— С. 25.

⁷⁰ Пиотровский Б. Б. Скифы и Урарту // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 4..

⁷¹ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Погребение воина ...— С. 46.— Рис. 6, 1—3;— С. 47, 48.

⁷² Погребова М. Н. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время.— М., 1984.— С. 107—122.

⁷³ Там же.— С. 112.

С. А. Скорый

К ВОПРОСУ О «КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ» ДРЕВНОСТЕЙ ТИПА НОВОЧЕРКАССКОГО КЛАДА 1939 Г.

В статье рассматривается концепция о надкультурном (или общекультурном) характере древностей типа Новочеркасского клада 1939 г. в Северном Причерноморье, получившая определенное освещение в трудах по предскифской проблематике.

Критический анализ всех ее основных пунктов убеждает в тенденциозности и ошибочности последней и еще раз подтверждает безусловную реальность существования на Юге Восточной Европы особой группы памятников предскифского периода, характеризующихся определенным погребальным обрядом и вещевым комплексом, существенно отличающимся от собственно скифского материального комплекса.

Это позволяет обоснованно оставить за очерченным кругом памятников статус культурной группы или культуры и, учитывая в первую очередь их очевидное отличие от скифских памятников, а также хронологические позиции, соотнести их с древностями исторических киммерийцев.

S. A. Skory

ON THE PROBLEM OF «CULTURAL ATTRIBUTION» OF ANTIQUITIES LIKE NOVOCHERKASSK HOARD OF 1939

Having been elucidated in works on the prescythian problems, the conception on super-culture (or general culture) character of antiquities like the Novocherkassk hoard of 1939 in the North Black Sea area is considered in the paper.

Critical analysis of all basic points of the conception proves its tendentiousness and erroneousness and once more confirms an undoubted reality of existence of a peculiar group of relics of the prescythian period in the south of East Europe. These relics are characterized by certain burial rites and a set of articles differing distinctly from the scythian material complex.

This permits remaining with good reason, a status of a cultural group or culture to the outlined range of relics and, allowing for their evident difference from the scythian monuments in the first turn, as well as for chronological positions, correlating the above relics with the antiquities of historical cimmerians.

Одержано 10.05.90

ДИОН ХРИСОСТОМ, ТОРГІВЛЯ ОЛЬВІЇ ТА ОЛЬВІЙСЬКА «ТАВРОСКІФСЬКА ВІЙНА»

Д. Браунд

Свідчення Діона Хрисостома, який відвідав Ольвію влітку 97 р. н. е., перш за все відображає його погляди. Однак аналіз у конкретно-історичному контексті різних аспектів його повідомлень дозволяє зробити ряд висновків щодо «варваризації» міста, значення торгівлі в його житті тощо.

Влітку 97 р. н. е., відбуваючи заслання, відвідав Ольвію Діон Хрисостом — першорядний промовець, філософ-стойк, який походив з міської аристократії міста Пруса (Віфінія) і відповідно розумів сучасне йому життя грецького міста римського світу¹. Саме тому до його інтерпретації слід поставитись надзвичайно уважно. Адже ми маємо відносно нечисленні писемні джерела по Ольвії, і літературні джерела можуть

¹ Jones C. P. The Roman World of Dio Chrysostom.—Cambridge, Mass., 1978.—P. 53. ff.